

II. Україна в контексті європейського Відродження

УДК: 821.161.2:82.311.6“15/17”

Пелешенко Юрій
(Київ)

Перекладні оповіді про Сивілу (Сивіл) в українській та білоруській книжностях XVI–XVIII ст.

У XVI-XVIII ст. українська словесність поповнюється трьома творами про сивіл – міфічних істот із даром пророцтва. У перекладеному з чеської «Сказанні про Сивілу-пророчицю» та у «Слові про Сивілу-царицю», що перейшло від південних слов'ян, головна героїня, яка живе у часи старозавітних царів Соломона й Давида, віщує майбутнє народження Ісуса Христа. У «Сказанні про дванадцять сивіл», що, напевне, було перекладене у XVII ст., з польського оригіналу на українську книжну мову, віщунки пророкують пришествя Христа.

Ключові слова: апокрифи, українська й білоруська книжність пізнього Середньовіччя, міфологія, Сивіли, пророцтво.

В українській та білоруській літературах епохи пізнього Середньовіччя і Бароко відомо декілька переказів про сивіл, що своїми коренями сягають дохристиянських часів. У творах Геракліта, Еврипіда, Аристофана, Платона Сивілою звалася німфа, що мала дар пророцтва. В період еллінізму в античному світі склалася збірка пророцтв, що містила дванадцять книг – так звані «Книги Сивіл» (II ст. до н.е. – IV ст.). Сивіли були відомі також у вавилонській, давньоєврейській і

II. Україна в контексті європейського Відродження

римській культурах, хоча найархаїчніший культ цих пророчиць існував, напевне, у Персії, звідки й поширився на сусідні землі.

У 1898 р. Є. Карський опублікував перекладене з чеської «Сказання про Сивілу-пророчицю» за білоруським списком XVI ст.¹ Протограф цього твору було складено, напевне, у Візантії не пізніше IV ст.² «Сказання» є своєрідною комбінацією християнської оповіді про давніх сивіл з легендами про роман старозаповітного царя Соломона з царицею Савською, оповідь про яку вміщено у Першу Книгу Царів (I Цар. 10:1-14).

У «Сказанні про Сивілу-пророчицю» героїня твору виступає як «пророчица-вѣ здарка»³, що жила за часів мудрого царя Соломона й була також розумною, вродливою і заможною, але мала один ганж, якого вельми соромилась, – гусячу ногу.

Сивіла почула про Соломонову мудрість і, прагнучи «своима очима видѣ ти єго»⁴, поїхала до нього.

Цей фрагмент свідчить, що у «Сказанні» відбулося змішування Сивіли з царицею Савською⁵, відоме ще з Хроніки Георгія Амартола. Зауважимо також, що у цій оповіді Сивіла виступає астрологом – особою, що передбачає майбутнє за зорями⁶. Цей текст відсутній у інших оповідях про Сивіл та царицю Савську. Не

¹ Текст див.: *Карский Е.Ф.* Западнорусское сказание о Сивилле пророчице по рукописи XVI века / Е. Ф. Карский // *Варшавские университетские известия.* – 1898. – Т. 2., ч. 4. – С. 2–10.

² *Веселовский А.* Опыты по истории развития христианской легенды / А. Веселовский // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* – 1875. – Ч. 178. – С. 292.

³ *Карский Е.Ф.* Цит. вид. – С. 2.

⁴ Там само.

⁵ *Веселовский А.* Опыты по истории развития христианской легенды / А. Веселовский // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* – 1876. – Ч. 183. – С. 248.

⁶ *Карский Е.Ф.* Цит. вид. – С. 12.

виключено, що тут на пророчицю перенесено риси трьох царів-волхвів, що прийшли зі Сходу вклонитися новонародженому Христові, орієнтуючись за зорями.

Отож, діставшись до Соломона, Сивіла була прийнята з великими почестями й запрошена на обід. Ідучи подвір'ям, вона проходила повз Адамове дерево. Коли вона його добре роздивилася, то сталося чудо «от Бога»⁷: її гусяча нога перетворилася на людську. По обіді Сивіла розповіла Соломонові, що на Адамовому (хресному) дереві буде розіп'ятий той, хто народиться від коліна Давидового і в майбутньому порятує багато людей, що віритимуть у Нього.

Останній фрагмент «Сказання» є відгомонам апокрифічних переказів про хресне дерево, які, звичайно, пов'язуються з єрессю богомилів. Зокрема, в одній з легенд розповідається, що хресне дерево виросло з прута, що виламав ангел з райського дерева для Адама. Той зробив з нього собі вінець і поклав на голову. Після смерті він з цим вінцем був похований, а з вінця виросло дерево. В іншій легенді воно виростає з розумного дерева і на Адамовім гробі поділяється на три частини; у третій – хресне дерево виростає з трьох зернят яблука, яке Адам з своєю з'їли в раю, і які Єва під час похорону свого чоловіка вклала йому в уста.

Хресне (Адамове) дерево у даному контексті виступає аналогом Світового дерева, що поєднує Небо, Землю і Пекло, і розкриває Всесвіт як живу структуру, що є завжди родючим, щедрим, невичерпним і вічно оновлюється. Саме тому біля цього дерева відбувається чудо з Сивілою і саме тому на цьому дереві буде розіп'ятий Христос, що врятує, тобто оновить, Світ.

Не виключено, що у текст «Сказання про Сивілу-пророчицю» вплетено переказ про Адамову голову, що

⁷ Там само. – С. 7.

II. Україна в контексті європейського Відродження

після смерті першого чоловіка лежала між корінням дерева у Єрусалимі, і яку випадково знайшов Соломонів слуга. З наказу царя Соломона голову прикидали камінням, і на ній утворилася гора Голгофа.

Третю частину «Сказання» складає, власне, віщування Сивіли, яке є цікавим, насамперед, своєю вписаністю в есхатологічну традицію. Пророчиця на небі бачить зорю, що віщує народження дитини, яка «будет человек и истинны Бог»⁸ і матиме ім'я Ісус Христос, і вчитиме людей. Його вчення пошириться землею, і від нього християнство буде «розмножено»⁹, а юдаїзм занепадатиме, і юдеїв стане вельми мало, й усі вони будуть підданими християн.

Наступні пророцтва Сивіли засновані, головним чином, на апокрифах «Одкровення Мефодія Патарського» та «Видіння пророка Даниїла». Сивіла пророкує кінець світу «по чотырнадесятых стех летех по Христовѣ нарожденіи»¹⁰, тобто 1492 р. Апокаліпсису передуватимуть, відомі вже з багатьох інших есхатологічних творів потопи, пошесті, землетруси, напади поган тощо. Після 1471 р. на землю прийде Антихрист, а Бог випробовуватиме людей: «... А кто ж будет стальной у вѣрѣ, тот будет спасен, а кто ж не стальной, а нестрывалый, тот погыбнетъ»¹¹. Власне кінець світу триватиме п'ятнадцять днів, а потім прийде Христос, щоб судити живих і мертвих, «и воздасть комуждо по дѣлом его»¹².

⁸ Там само. – С. 3.

⁹ Там само. – С. 4.

¹⁰ Там само. – С. 5.

¹¹ Там само. – С. 9.

¹² Там само. – С. 12.

Другий твір «сивіліани» – «Слово о Сивилѣ царици»¹³ відомий у двох редакціях і чотирнадцяти списках. На думку А. Милтенової¹⁴, цей апокриф є оригінальним твором, що був складений у Болгарії в XIII ст. на основі невстановленого грецького джерела (один із його можливих прототекстів з паралельними місцями в обох пам'ятках опубліковано А. Милтеновою)¹⁵.

Перша редакція «Слова о Сивилѣ царици» відома в шести списках: трьох болгарських, двох українських та одному російському¹⁶. Найраніший з них – український, створений на початку XVII ст., видав 1905 р. Я. Гординський. Він міститься у збірнику мішаного складу, до якого входять статті з «Хронографа», «Шестоднева», «Фізіолога», а також «Палея історична» («Книги бытія небеси, и земли, и всякої твари») ¹⁷.

«Слово о Сивилѣ царици» починається оповіддю про походження пророчиці, яка, згідно з текстом, була дочкою старозаповітного царя Давида і гуски. Дівчина вилупилася з яйця, знесеного цим птахом, і мала гусячі ноги. Її назвали Марією. Коли вона стала дорослою, то вирізнялася своєю красою і розумом, а тому за мудрість її нарекли Сивілою. Вона знала пророцтво, що від діви має народитися Христос і сподівалася, що обраницею Божою

¹³ Текст див.: *Гординский Я.* Апокриф про Сивилу / Ярослав Гординський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1905. – Т. 67 Miscellanea. – С. 4–6.

¹⁴ *Милтенова А.* «Сказание за Сиви́ла» (Архиографски бележки, текстологическо изследване, издание на текста) / А. Милтенова // Старобългаристика. – 1984. – № 4. – С. 44–57.

¹⁵ Там само. – С. 59–69.

¹⁶ Текст див.: там само. – С. 58–69. Сучасною болгарською мовою див.: *Стара българска литература. I. Апокрифи*; [Съставителство и ред. Д. Петканова]. – София, 1981. – С. 104–106. Польською мовою: *Apokryfy i legendy Starotestamentowe Słowian Południowych*; [Wybór i red. G. Minczew, M. Skowronek]. – Kraków, 2006. – S. 146–150 (przeł. A. Kawecka).

¹⁷ *Опис рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича.* – Ч. 1. Зладив І. Свенціцький. – Львів, 1906. – С. 208–216. (Україно-руський архів. – Т. I.).

буде саме вона. Тому Сивіла «храняше дѣвство своє»¹⁸. Лише після того, як сто суддів (в інших списках – «бояр») бачило один сон, вона зрозуміла, що Христос народиться не від неї.

Тоді (судді) бояри розповіли свій сон Сивілі. Їм приснилося дев'ять сонць: перше – «многу заря имущи, и тихо сияще, и сияюще красно зѣло, и огрѣваше свѣт»¹⁹; друге сонце було «красно, яко мльнія»²⁰; третє – «кръвавозрачно»²¹ тощо. Дев'яте сонце – «от въсѣх пострашно, обруч сиц имящи, около чрънозрачно»²².

Сивіла пояснює, що кожне сонце символізує певний народ («род»). Перший «род» – «Словене, рекше Българе»²³ – добрі, гостинні, смиренні, чесні, незлобиві, християни і т. ін.; другий «род» – «Ивери»²⁴ (грузини) – лагідні, незлобиві, богобоязливі. Зовсім інакше характеризується третій «род» – греки. Вони під пером болгарського автора – «лжесвѣдители, ... златолюбци, по мьздѣ судящи»²⁵ тощо.

Четвертий рід – єврейський, – продовжує пророчиця. З цього роду від Діви Марії народиться Ісус, який відкине віру юдейську і правдиву утвердить в усьому світі. Тут у тексті апокрифа міститься невелика інтерполяція. З'являється юдейський священик, який питає Сивілу про її віру в те, що Господь зійде на землю й народиться від Діви, при цьому додаючи, що вони, тобто юдеї, у це не вірять. Пророчиця каже, що все це – істина, й стисло розповідає про земне життя Ісуса. Сивіла лише додає, що Христа розіпнуть на тому дереві, з-за

¹⁸ Гординський Я. Цит. вид. – С. 4.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 5.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

котрого «изгнан быт Адам из рая»²⁶, тобто на згаданому у білоруському списку «Сказання про Сивілу-пророчицю» хресному дереві.

П'ятий рід в інтерпретації Сивілли – «фряжкый», шостий – «Сиріане»²⁷, сьомий – «Аркадский»²⁸, восьмий – «варваре, рєкше Саракыни»²⁹, і, нарешті, дев'ятий – «Татаре, нарицаємін Аравите»³⁰. З цим останнім «родом» пов'язана приписка, якою закінчується «Слово о Сивилѣ царици»: «И въ та врѣ мена въстанут вои от вѣстока, и потрясут ся от них вѣси градове, и горы и хльми, крѣвав плач въздвигнет ся ..., и опустѣет вся земля, и сами погыбнут именем архангеловѣм»³¹. У цьому тексті звертає на себе увагу згадка про нашестя татар, що цілком може вказувати на XIII ст., хоча тут, безумовно, відчуваються відгомони есхатологічних апокрифів «Видіння пророка Данила» та «Одкровення Мефодія Патарського». Відзначимо, що етнонім «татари» трапляється в есхатологічній літературі як у грецькій, так і в слов'янській традиції. Найімовірніше в даному випадку назва народу «татари» і сплутався з грецьким «тάρταρος» («пекло»), і автор «Слова про Сивілу-царицю» переклав грецький термін згідно з сучасними для нього подіями³².

Друга редакція апокрифа відома у трьох списках – сербському (остання чверть XV ст.), молдавському (перша половина XVI ст.) та українському (XVIII ст.)³³

²⁶ Там само. – С. 6.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Милтенова А. Цит. вид. – С. 55–56.

³³ Текст див.: там само. – С. 70–72.

II. Україна в контексті європейського Відродження

під назвою «Слово о Сивидлѣ пророчици и о Давидѣ цару»³⁴.

Текст цієї редакції стисліший. Тут змінено порядок «родів», скорочена або й взагалі відсутня їхня характеристика. Проте ця редакція містить вставку, що з фрязького роду вийде Костянтин і створить царство у Греції, а його мати знайде хрест, на якому був розіп'ятий Ісус Христос.

«Слово о Сивилѣ-царици» («Слово о Сивидлѣ пророчици и о Давидѣ цару»), напевне, перейшло на східнослов'янські землі від південних слов'ян за посередництва Молдови³⁵.

Варто звернути увагу на ту частину «Слова о Сивилѣ царици», де оповідається про народження Марії-Сивіли. Це місце цікаве, насамперед, своїми архаїчними міфологічними коренями. Адже гусяче яйце, з якого прийшла на світ майбутня пророчиця є аналогом світового яйця, що символізує родючість і вічне оновлення життєвих сил Всесвіту. Тому й не дивно, що Сивіла віщує про майбутнє народження Ісуса Христа від Діви Марії, прихід якого спасе (тобто, оновить) людство.

Третій твір «сивіліани» – «Сказаніє о дванадесятих Сивиллах, сиреч пророчицах, иже пророчествоваху о пречистей Дѣвѣ Маріи и о воплощеніи Сына Божія»³⁶ – репрезентовано списком XVII ст.. Публікатор цього тексту – І. Франко вважав, що це «Сказаніє» – переробка з польського оригіналу на українську книжну мову XVII ст., але переписане «великоросом»³⁷. Польський текст було надруковано 1564 р. у Хроніці М. Бельського

³⁴ Текст див.: Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Іван Франко. – Львів, 1896. – Т. 1. – С. 277–278.

³⁵ Милтенова А. Цит. вид. – С. 47.

³⁶ Текст див.: Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Львів, 1899. – Т. 2. – С. 18–22.

³⁷ Там само. – С. 22.

(Bielski M. Kronika, to iest Historya świata na sześć wieków a sztery monarchie rozdela. – Kraków, 1564).

Твір складається з дванадцяти невеликих фрагментів, кожен із яких є пророцтвом однієї з сивіл. Перша Сивіла на ім'я Персика була дуже вродливою, й за багато років до Різдва Христового пророкувала, що «сокрушен будет Сатана»³⁸ й від пречистої Діви народиться пророк тощо.

Подібне, але іншими словами пророкували й інші сивіли: Любика, – «от страны африкійскія»³⁹, Делфика, Хивіка (або Химера); Сивія, Димофіла, Єлиспонта, Трагія «от града Трои»⁴⁰, «Європіма», Тибуртиня «родом от страны Волоськя»⁴¹ та Агрида і Єретри (або Єрофілія).

У тексті апокрифа міститься невелика інтерполяція – «сказання» про сивілу Тибуртиню⁴², що жила за кесаря Августа, який схотів називатися богом. Сивіла Тибуртиня запропонувала імператорові подивитися вгору. На небі Август побачив у повітрі чудесне видіння: церкву, в якій діва тримала немовля. Провидиця пояснила кесареві, що воно й стане істинним Богом. А на запитання, як довго стоятиме храм Януса, Тибуртиня відповіла, що до часу народження дитини від пречистої Діви. І дійсно, – закінчує оповідач «сказання», – як тільки народився Ісус – храм Януса завалився.

Своїм пророкуванням серед усіх сивіл вирізнялася дванадцята – Єретри чи Єрофілія, що «разумная была и честна, а ходила в черном одѣяні»⁴³ й жила у часи Гедеона – судді в Ізраїлі. Вона пророкувала «о чульном дни второго и страшного Господня пришествія»⁴⁴.

³⁸ Там само. – С. 19.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 20.

⁴¹ Там само. – С. 21.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

II. Україна в контексті європейського Відродження

О. Веселовський згадує німецький варіант оповіді про сивіл, у якому фігурує тринадцята сивіла – цариця Nichaula⁴⁵, як і в білоруському списку «Сказання про Сивілу-пророчицю», провіщає цареві Соломону про майбутнє народження Ісуса Христа від Діви Марії та кінець світу.

Отож, не виключено, що «Сказання про Сивілу-пророчицю» і «Сказання про дванадцять Сивіл» мають спільне джерело й, напевне, сформувалися в Німеччині, на думку М. Грушевського⁴⁶, в бичівницьких (гайслерівських) колах десь у XIV ст.

Таким чином, у розглянутих вище апокрифах Сивіла (чи сивіли) виступають як провісниці народження Ісуса Христа. Цим пророцтвом сивіли, за влучним висловом Ж. Ле Гоффа, надавали «античності, що збилась з дороги»⁴⁷ історичного сенсу.

⁴⁵ *Веселовский А.* Опыты по истории развития христианской легенды / А. Веселовский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876, ч. 183. – С. 247–248.

⁴⁶ *Грушевский М.* Історія української літератури / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 5, кн. 1. – С. 122.

⁴⁷ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – С. 161.